

ד"ר נפתלי טוקר

תפילות שבת בזיקתן למדרשי השבת ככלה וכבת זוג

לא נתבאר טעם אמירת "מזמור שיר ליום השבת" (תהלים צ"ב וכן צ"ג)¹ בליל שבת טרם תפילת ערבית, ולא יחס תוכן המזמור לשבת. ניתן לשאול האם כוונת הפתיחה לומר שהמזמור נועד להיות מושר לכבוד יום השבת, או שמא כוונת הפתיחה לומר כי מזמור השיר בא מפי "השבת", המזמרת אותו לכבוד הקב"ה. שהלא ניתן לפרש את הלמ"ד הן במובן הדאטיב, כלומר שיר מוקדש לשבת (למרות שמדבר המזמור בשבח האלקים בלבד, ולא בשבח יום השביעי), והן כלמ"ד המוצא. והואיל והשבת הייתה בעיני רבותינו "אישיות חביבה ואהובה", אין לתמוה כי לדעתם ה"מזמור ליום השבת", אפשר לפרשו, מזמור שנאמר על ידי השבת עצמה, כדוגמת מזמור לדוד, שמתכוון לומר, מזמור שחיברו דוד.

תיתכן עוד האפשרות שכותרת הפתיחה מסמנת את הזמן הנועד לאמירת המזמור: מזמור שיר ליום השבת, שיזמרו אותו בשבתות (סידור "בית יעקב"). משמע שמשורר המזמור עצמו חיבר את הכותרת כדי להורות שישרו אותו בשבת. ואמנם זכה המזמור להתקבל לעבודת ה' בבית המקדש בשבת. כך ניתן גם להבין מתוך פירושו של ראבי"ע לתהלים צ"ב: "לא הזכיר שם המשורר, וטעם ליום השבת, שיזמרו (הוראה לעתיד) בו זה המזמור".

אולם ייתכן שהכותרת לפרק לא נאמרה על ידי המשורר עצמו, אלא כאשר נבחר מזמורו על ידי הלויים לשיר אותו בבית המקדש ביום המקודש, נקבעה הכותרת בראש המזמור. כך משתמע מלשון רש"י: מזמור שיר ליום השבת, "שאומרים אותו בשבתות". וכן "מצודת דוד": "המזמור הזה הוקבע לומר על הדוכן בשבת". ופירש אבודרהם, בסדר שחרית של שבת, טעם על פי הדרש, ואחר כך פירש מה שנראה כפשט: "יום השביעי משבח ואומר מזמור ליום השבת, כלומר שהשבת היא שאמרה זה המזמור ודוד המלך ידע זה בדרך הנבואה, או עשאו על שם השבת, כלומר הוא אמרו".

אם כך ואם כך, כיצד מתקשר המזמור לנסיבות ולזמן אמירתו? והיכן מצינו בשאר הימים שאומרים בלילה שיר של יום?
הרמב"ם, בפרק ב"פאר הדור", סימן קיג, א, כ"א, נשאל אם מותר לומר אותו והשיב כי מנהג קדמונים הוא. ייתכן והסתמך על מה שדרשו על אדם הראשון. כשראה שיבחה של

1. עיין עפשטיין, תשכ"ח, עמ' 30, ניסיון לבאר על פי המבואר בילקוט שמעוני כי במזמור זה בא שבע אזכרות משם הוי"ה. ובספר "המנהיג" הלכות שבת, סעיף יב, הסיק משמעות בסמיכות בין ז' ברכות לשבת בתפילת עמידה לבין ז' אזכרות שבמזמור שיר ליום השבת. טעמים נוספים ראה "בני יששכר", מאמר ז', אות יד. לשאלת הכותרת ופירושיה ראה אפרתי, עמ' 179-187; יעקבסון, עמ' 68-77, שם סיכום טעמי הפרשנים. לפי ה"בית יוסף" על הטור, וכן בשו"ע שלו או"ח, שבת סימן רס"א, ד, משתמע כי אמירת מזמור שיר ליום השבת הייתה קבלת שבת בהרבה מקהילות ספרד, ובלשוננו: "ולדין הוי שאמירת המזמור כעניית 'ברכו' לדידהו". אולם הרמ"א מעיר ב"דרכי משה" כי במדינות אלה אין נוהגים לומר מזמור שיר ליום השבת.

שבת מפי כל הבריאה, כבודה והודה, שהכל שמחים בה, מיד פתח פיו ואמר "מזמור שיר ליום השבת". אמר לו הקב"ה: לשבת אתה אומר מזמור שיר, ולי, שאני אל-ה השבת, אין אתה אומר מזמור! מיד עמדה השבת על רגליה ואמרה: "טוב להודות לה!" פתחו כל סדרי בראשית וענו: "ולומר לשמך עליון"².

השבת, על פי זה, היא המלמדת את כל היצורים למי ראוי לשבח ולמי ראוי להתפלל. אדם הראשון פתח, על פי זה, באמירת המזמור כשכוונתו לומר לכבוד יום השבת. דברי התוכחה מפי ה' האיצו בשבת המהוללת לתקן את מען המזמור. פסוקי ההודיה והמזמור הופנו לשם ה'. ראה עוד מה שאמר רבי ישמעאל ב"פרקי רבי אליעזר" פרק י"ט: "המזמור הזה אדם הראשון אמרו ונשכח בכל הדורות, עד שבא משה וחידשו". בסידור "בית יעקב", ו"בשער השמים" מובאים מדרשים אחרים שייחסו את חיבור המזמור ואמירתו למשה רבנו. ונרמז שמו בראשי תיבות בהתחלת המזמור: מזמור שיר ליום השבת — למשה.

אף על פי כן יש מדרשים הדורשים את המזמור כשיר ליום השבת, לכבוד היום ששבתו המזיקין מן העולם, ליום השבת ששבת מן המלחמה³. ובשלהי מסכת תמיד נתנו אבותינו טעם לאמירת מזמור זה בשבת, אחרי הטעם שבמשנה: "והוא מדבר בענין העולם הבא שכולו שבת".

ובטעם אמירת שיר ליום השבת נחלקו כבר רבותינו במסכת ראש השנה לא, ע"א: "דבי יהודה אומר משום רבי עקיבא: ליום שכולו שבת, משמע המזמור על שם העתיד. ורבי נחמיה אומר על שם ששבת, משמע על העבר"⁴.

בסידור "שער השמים", קסא דרש השלי"ה את סוד אמירת המזמור על דרך רזי הקבלה (וכן רבי משה קורדוויירו בסידורו "תפילה למשה") והסמיך אותו לסוד הדלקת נר שבת: "והותקן לומר שיר יום השבת בליל שבת כי הלילה יאיר כיום, מה שאין כן שאר הימים שאין בלילה שיר של יום". הסמליות הקבלית הנקוטה בפירושו בהתייחס לתיאור השבת, השכינה וכנסת ישראל, קשורה לעולם הכלולות והזיווגים בין איש לאשה. מבע על הזרז הזו מלווה את פירושו למזמור שיר ליום השבת. באמרם שיר זה קיבלו ישראל הכלה עליהם. על כן יש לומר המזמור בעמידה. קבלת השבת ככלה מגיעה אל שיאה באמרם "ברכו את ה' המבורך".

להלן "מדרש השכם" (מובא אצל כשר, בראשית ב', סימן מט), הקושר את מזמור שיר ליום השבת לעולם הכלולות:

"הכתוב 'ויברך אלקים את יום השביעי ויקדש אותו', מלמד שקודש השבת לה', כדאמרינן 'מזמור שיר ליום השבת טוב להודות לה' ולומר לשמך עליון', והשכינה כחתן מעוטר, וכנסת ישראל ככלה, והתורה ככתובת שטר, ושרפים ומלאכים עומדים כעם אשר בשעת החופה, והזקנים כעדים". והמדרש לוקה באי בהירות. ברישא נדרשה השבת ככלה שקודשה לה', ובסיפא נמשלה ישראל לכלה. ולא נתבאר כראוי מה תפקידו של מזמור שיר ליום השבת. אפשר כדברי השלי"ה בשער השמים: "מזמור זימון והלל לכלה השבת".

2. סדר רבה דבראשית, סימן טו, בתוך ורטהיימר, תשכ"ח, כרך א, עמ' כז. מדרש זה הוא המקור לכל גירסאותיו. השווה, גינצבורג, כרך א, ח"ב, עמ' 55, שם הערה 101.

3. "שוחר טוב", גינצבורג, שם הערה 103.

4. טעמים נוספים ראה אפרתי, עמ' 179.

שבת ככלה וכחמדת ימים

המשלת השבת לכלה וכינוי תואר לה, מסתמכת בעיקרה על בראשית רבה (י, ט), הדורש ומפרש באופנים שונים את הפסוק "ויכל אלקים ביום השביעי מלאכתו" וגוי (בראשית ב', ב). השאלה הבסיסית המלווה את מיכלול הדרשות לפסוק זה, היא, האמנם יש לפרש את הפועל 'ויכל' מלשון כילה, סיים, השלים, שהלוא בגלל הפירוש הזה שינו כאן, כשתרגמו את התורה לתלמי המלך וכתבו: ויכל אלקים ביום הששי וישבות ביום השביעי. כל זאת כדי שלא יאמרו כאילו נכנס הקב"ה במלאכת סיום בריאה לתוך יום השביעי.

השאלה הספציפית בהקשר שלנו במדרש הני"ל, והמתקשרת בסופו של דבר לשאלה המרכזית, היא מדוע נבראה השבת ביום השביעי דווקא, למה בסוף, אחרי שנשלמה מלאכת הבריאה?

משיב על זה המדרש, בדרכו שלו ובמשל, המדמה את עולם הבריאה והשבת לחופה ולכלה: "משל למלך שעשה לו חופה וציירה וכיירה, ומה הייתה חסרה? – כלה שתכנס לחופה. כך מה היה העולם חסר? – השבת".

עולם הבריאה בדמיון חופה מצאנו בבראשית רבה (ט', ד) בדרשה המתייחסת לפסוק: "וירא אלקים את כל אשר עשה והנה טוב מאד" (בראשית א', לא). המלה 'כל' נראית לדעתו של ר' יונתן כתיבה יתירה. שהיה יכול לומר: וירא אלקים את אשר עשה וגוי. התיבה 'כל' נדרשת על כן מלשון חופה, לפי 'כלולות'. כלומר: וירא אלקים (את כל) את החופה אשר עשה והנה טוב מאד (ועי"ש). השבת בדמיון כלה, נמצא במדרש בו משולה השבת לבת זוג בודדה שמבקשת מהקב"ה בן זוג ('ב"ר י"א, ח). החתן המובטח לה הוא כנסת ישראל. על יסוד מדרש זה נהג רבי חנינא, על פי הגירסא במס' בבא קמא לב, ע"ב, לרוץ אל השדה לכבוד שבת ולומר: "בואו ונצא לקראת שבת כלה מלכתא". ורבי ינאי היה אומר: "בואי כלה בואי כלה" (ובשבת קיט, ע"א בשינויים). ולפי גירסא אחת הייתה תהלוכתם להקבלת שבת מלווה אפילו בריקודים ובמחולות (גירסת רבנו חננאל לבבא קמא, שם: "כר' חנינא דהוה מרקיד ואזיל". ודקדוקי סופרים, שם, הערה ס: "ר' ינאי מרקיד ואזיל מרקיד ואתי"). ונהגו כן דרך החתן לצאת לקראת הכלה כמו שכתוב: "ה' מסיני בא" (דברים ל"ג, ב), מפרש רש"י, ומהרש"א לבבא קמא, שם: "יצא לקראתם כחתן היוצא להקביל פני כלה". אמנם ר' ינאי לא אמר נצא לקראתה, ואדרבה נשאר עומד במקומו, אבל מידה אחרת הייתה לו הקשורה לכלה. וכוונתו שהכלה תבוא אליו כדרך הכלה אחר כניסתה לחופה שתבוא מבית אביה לבית בעלה. "ולזה כפל הענין בואי כלה בואי כלה, דרצה לומר, בואי כלה לחופה, ואחר כך בואי כלה לבית בעלה". כך מהרש"א, שם, אך ייתכן שטעם קריאה כפולה הוא משום דכפילת השם מורה על חיבה יתירה. עוד ראה שלי"ה, מסכת שבת (ד"ה "כשאשה יולדת"), שם התייחס בהרחבה לגירסאות ולנוסחים השונים שנאמרו בפי רבי חנינא, ופירשם כמסמנים ציונים ומהלכים בטקסי הזמנת כלה לסעודת כלולותיה: הכנת הסעודה קודם שמזמנין הכלה לסעודת הנישואין, השביתה ממלאכה, התעטפות בבגדי פאר לקבלת הכלה וכו'.

בהליכותיהם של רבי חנינא ורבי ינאי יש מימוש מעשי ומדוקדק מאוד בכללים ובטקסים למה שתואר במדרשים בלשון מטאפורית ומשלית, כתמונה והדמיה ציורית לחווייה קדושה מופשטת. דומה כי מוצגת כאן דוגמה ראשונה לקבלת המתפלל את השבת כאילו מדובר בכלה אנושית יפה ובעלת ייחוס הנכנסת לחופה. מנהג והליכות שפשטו

מאוחר וקיבלו מימדים חגיגיים יותר בקרב האר"י הקדוש וחבורותיו בצפת. הללו נהגו קודם כניסת השבת לצאת בתהלכה רצופה לשדות מחוץ לעיר, כשהם לבושים בגדי לבן. הם יצאו לקבל את פני הכלה וביציאתם שרו וזמרו פיוטים לכבוד הכלה, וקראו זה לזה "הבה נקבלה את השבת", קיימות עדויות שמנהג קבלת שבת בשדה ובגדי לבן היה נהוג בצפת לפני האר"י.⁵

הקירבה בין השבת לתמונת הכלה הנכנסת לחופה והמסובבת אחר כך בשמחת שבע ברכות, מסתמכת גם על צלילים מנחים ומדרשי לשון הנקשרים לתיבות: "ויכלו השמים... ויכלו אלקים ביום השביעי" וגוי' (בראשית ב', ב). דרש המדרש את התיבה 'ויכלו' ביום השביעי, ויכל – מלשון הכניס כלה ביום השביעי, היא שבת. כיוצא בזה נדרשת תיבת "ויכלו" (ב"לקח טוב") כילל הקב"ה את השבת ככלה (עיטרה ככלילת יופי) ואמר בואי כלה. וכן, ויכלו, מלשון נשתכללו כמו כלה המושלמת. עשה את יום השביעי כלילת יופי ועטרה לשאר הימים (כשר לבראשית כ', סימן ט ובהערות).

עוד נזכיר מה שדורש במדבר רבה (י', א) שאין 'ויכלו', אלא לשון תאוה, שנאמר (תהלים פ"ד, ג) "נכספה וגם כלתה נפשי" וגוי'. מכאן נדרש הקשר אל השם 'כלה', מלשון שכלתה נפשה אל חתנה. כך מובא ב"ספר הזכות" לרבי יצחק מאיר מגור (הרי"ם), פרשת תשא, עמי כא, כי שבת קודש נקראת כלה, וכנסת ישראל היא בן הזוג של השבת. ואם כן קדושת השבת מתגעגעת לישראל כמו כלה המתגעגעת לחתנה. ועל כן היא נקראת כלה, מלשון כלתה נפשי.

לצד השם 'כלה' שניתן לשבת כתואר חיבה, מצאנו בתפילות שבע של השבת (תפילת עמידה של שחרית, ובנוסף ספרד גם בעמידה של ערבית ליל שבת) תואר חיבה נוסף, "חמדת ימים": "...ובשביעי רצית בו וקדשתו, חמדת ימים אותו קראת, זכר למעשה בראשית".

לעניין מקור מדרש הלשון, הרבה ראשונים הביאו את תרגום ירושלמי ל"ויכלו אלקים ביום השביעי": "וחמיד ביומא שביעאה", ומכאן השם "חמדת ימים" לשבת. ואין זה בתרגום ירושלמי שלפנינו. ב"מחזור ויטרי", סדר שבתות, סימן ק"ג, תחילה מביא את תרגום ירושלמי הנ"ל, אחרי זה מוסיף: דאין 'ויכלו' אלא לשון חימוד, כלומר הקב"ה חמד והשתוקק לאותו יום. וכן הוא אומר "נכספה וגם כלתה נפשי" (תהלים פ"ד, ג; קיי"ט, פא). ופירש כך ולא מלשון כילה, במשמע שגמר והשלים מלאכתו, כדי להיחלץ מן הקושי כאילו גמר מלאכתו ביום השביעי ויוצא מזה שעשה המלאכה עוד ביום השבת.

ואכן, לצד מה שנאמר בתפילת עמידה של שבת על יום השביעי, "חמדת ימים אותו קראת", מכנה באופן זה את השבת גם מדרש "עשרת הדברות", בדיבר הרביעי: "יום השביעי בחר בו הקב"ה וקדשו לשמו וחמדת ימים קראו כי בו חיבר שמים וארץ וברכו". והאריך בשאלת 'חמדת ימים', סידור רש"י סימן תע"ז, שם גם העיר: "יוש אומרים לא מצינו מקום שנקראת שבת חמדת ימים, אלא ר' מאיר, שליח ציבור ההגון (ר' מאיר ב"ר יצחק ש"ץ בר שמואל, שנת 1060 לערך), היה מתקן הדבר כן, לא שהשבת נקראה כן, אלא כך יש לקרוא את התפילה: ובשביעי רצית בו וקידשתו להיות נחמד מכל הימים, ואותו קראת זכר למעשה בראשית". וכן ב"שבלי הלקט" סימן ע"ו. (וראה כשר לבראשית ב', ב, סימן כו, פירוט מראה מקומות).

5. בניהו, תשכ"ז, עמי 328: "ולובשים בגדי לבן ויוצאין להקביל פני שבת מלכתא כתות כתות, וכך סדר קבלתם... ברור שמנהג זה היה נהוג בצפת לפני האר"י, שם הערה 5.

תפילת "לכה דודי" בקבלת שבת

כדאי לציין כי בכל המדרשים והמשלים ניכרת גמישות בשימוש שעושה הדרשן במושגים של חתן וכלה כמשל למשהו אחר. המשולים לחתן ולכלה נעים בין הקב"ה, לתורה, לשבת ולישראל. עם זאת הקב"ה אינו מדומה לכלה בשום מקרה. זיקה אמיצה למשלים אלה מקיים הפיוט "לכה דודי לקראת כלה פני שבת נקבלה" שנתקבל מהר בכל תפוצות ישראל. ואמרו אותו גם במקומות שלא נהגו לצאת לקבל את השבת. ואמנם יש שהצריכו מנין עשרה לקבלת שבת מתוך שסמכו, בין סיבות אחרות, שאומרים בואי כלה... וברכת חתנים בעשרה (מהרי"ח, "סדר קבלת שבת").

ושם הפייטן, ר' שלמה הלוי אלקבץ, בפי החזן קריאה לקהל, לעם ישראל, המכונה אצלו 'דודי', על דרך שיר השירים, לבוא ולצאת לקראת הכלה, היא השבת. ופייט אלקבץ את מאמר ר' חנינא "בואו ונצא לקראת שבת כלה מלכתא". ויש שפירשו שהכוונה בתיבת 'דודי' היא לקב"ה, והוא מצביע על מה שנאמר בישעיה ה', א: "אשירה נא לידידי שירת דודי". או על מה שאנו מוצאים במגילת שיר השירים ז', יב: "לכה דודי נצא השדה". ההזמנה היא אפוא לשכינה, יחד עם ישראל, לקבל את פני שבת (ועיין "נתיב בינה" ליעקבסון, עמ' 60).

אחר כך, במחרוזת השביעית, פייט "ישיש עליך אלקיך, כמשוש חתן על כלה". דימה בפעם הזו את הקב"ה לחתן ואת כנסת ישראל לכלה. ולבסוף, במחרוזת התשיעית, שב ותיאר את השבת ככלה וכינה אותה "עטרת בעלה" ("אשת חיל עטרת בעלה", משלי י"ב, ד). כלומר השבת היא עטרת וכתר לראשם של ישראל, שהם בני זוגה.

ודוק, לפני כניסת השבת, בתפילת קבלת שבת, כינה המחבר את השבת "כלה" בלבד. רצה לומר, עם ישראל, כחתן המיועד, מזמין את הכלה לבוא ולהיכנס לחופה. אחרי קידוש היום משנה השבת את מעמדה והיא כבר נשואה לישראל. כינויה הוא בפעם הזו "עטרת בעלה", וכך לגבי ישראל. לפני קבלת שבת נקרא ישראל 'דודי' – "לכה דודי". אחרי קבלת שבת, שהיא כעין הכנסה לחופה, נקרא ישראל בעל⁶.

"אתה קדשת", "ישמח משה", "אתה אחד"

שאלו המפרשים, מה טעם ראו חכמים לתקן שלוש תפילות שונות זו מזו: "אתה קדשת" (בתפילת עמידה של ערבית ליל שבת), "ישמח משה" (בתפילת עמידה של שחרית), ו"אתה אחד" (בתפילת עמידה במנחה). תיקנו באלו התפילות שלושה (ארבעה) דברים: קדושין, סעודת מצוה, מתנה ואחר כך ייחוד. כיוון ששבת נקראת כלה, והקב"ה נקרא חתן, תיקנו "אתה קדשת" על שם הקדושין שנותן החתן לכלה. ואחר כך "ישמח משה" על שם שמחת החתן בכלה, ואחר כך נותן לה סבלונות ומתנות זהו "ישמח משה במתנת חלקיו". ואחר כך מוסף על שם התוספת שמוסיף החתן על כתובת הכלה. אי נמי על שם הקרבנות שמקריבין כעין סעודת חתונה. ואחר כך "אתה אחד" על שם שמתייחד החתן עם הכלה, וזהו: "אתה אחד ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ?"⁷

6. עיין לעניין זה מהרש"א לבבא קמא לב, ע"ב. ביאורו משתלב עם מאמרו של רבן שמעון בר יוחאי שהשבת היא בת זוג לישראל, ב"ר י"א, ח. ומאפשר ביאור מתאים לפיוט "לכה דודי". ראה היינמן, תש"י, עמ' 199, הערה 28. לתולדות מנהגי קבלת שבת ואמירת "לכה דודי" ראה כהן, תש"ס, עמ' שכא-שכו.

7. אבודרהם, סדר מעריב לשבת. שלי"ה, ד"ה 'כאשה יולדת'. ובדרשת אבן שועיב בדף ס, ע"א. "בני יששכר" מאמר ז, אות ט. ועיין, כשר, שמות כי, סימן רכג, שם בהערה. סידור "אוצר התפילות".

טעם דרשני זה לתפילות קדושת היום שבתפילות השבע של יום השבת, צוטט אצל הרבה מספרי המנהגים והמפרשים, לצדם של טעמים אחרים. למעשה ניכרת אף ממנו אותה גמישות, שהזכרנו אותה בדרך הפיענוח של הנמשלים לסמלי החתן והכלה.

באשר ל"אתה קדשת", תואמת התפילה לסוג המשל בו נדרשת השבת ככלה והקב"ה כחתן. עם ישראל הוא בחזקת מתפלל הדובר אל הקב"ה ומשבחו כמי שקידש את יום השביעי וזהו זיווגה של השבת. אולם באשר לתפילת "ישמח משה", דומה שהחתן בתפילה זו הוא משה כנציג ישראל. הריהו שמח כחתן שניתנה לו השבת ככלה מאת הקב"ה. ובדרשת אבן שויעיב (דף ס, ע"א) אומר כי "ישמח משה" הוא על שם המתנה שנותן החתן לכלה. על פי זה ייתכן שצריך לשנות את סדר הזיהויים של סימני המשל: הקב"ה הוא החתן הנותן את השבת כמתנת קידושין לישראל הכלה ביד משה. אסמכתא לפירוש הזה נמצא במאמר המובא במסכת שבת י, ע"ב, ובביצה טז, ע"א. שם דרשו את הפסוק "כי אני ה' מקדשכם" (שמות ל"א, יג): "אמר הקב"ה למשה: מתנה טובה יש לי בבית גנזי, ושבת שמה, ואני מבקש ליתנה לישראל, לך והודיעם". ושהשבת ניתנה לישראל בלשון מתנה נמצאו למדים ממה שנאמר בשמות ט"ז, כט: "ראו כי ה' נתן לכם השבת" ("לקח טובי לשמות ל"א, יח). והדרשה כאן דורשת עדיין את בירורה.

הנה מובא במדרשים שניתנה השבת לישראל קודם מתן תורה. על הפסוק "וירא בסבלותם" (שמות ב', יא) דורש שמות רבה (א', כח) וב"ספר הישר", שביקש משה מעם פרעה שיניח לישראל מסבלותם יום אחד בשבוע ובחר ביום השבת. וזהו מה שאמר להם במרה (שמות ט"ז, כט) "ראו כי ה' נתן לכם השבת". לא אמר **נותן** לכם, אלא **נתן** לכם במצרים.

המדרש ממלא פערים מבחינה זו שהאמירה "וירא בסבלותם" סתומה וחסרה ואינו אומר מה הייתה תוצאת ראייתו זו. תשובת המדרש היא שתיקן לישראל את יום השבת למנוחה. רמז ואסמכתא להתקנת השבת בימי סבלותיהם במצרים במה שכתוב בחומש דברים (ה', יד-טו) "ויום השביעי שבת לה' אלקיך וגו', וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים", והודות ליום השבת שהתקין להם משה במצרים החזיקו בני ישראל מעמד בסבלותיהם. וכיוון שיש בשבת זכר ליציאת מצרים התקינו לומר זכרון זה בקידוש על היין בשבת (ועיין רד"ל לשמות רבה א', כח). עכ"פ כשאסר להם הקב"ה מלאכה בשבת במתן תורה, אז שמח משה רבנו שעלה בחלקו השבת, שהסכימה דעתו עם דעת קונו, וידע לבחור בו קודם לכן כיום שישבתו בו ישראל במצרים. על כן אומרים "ישמח משה במתנת חלקו".

והשווה רוטשילד, עמ' 166. בסכמו הטעמים השונים לשלוש התפילות הללו, נתן לנו כי טעמו של אבודרהם עשוי לקשר יפה את מזמורי קבלת שבת ואת תוכן השיר "לכה דודי" עם תפילות השבע. שהלוא גם בקבלת שבת בולטת התמונה של הליכת החתן – ישראל, לקבלת פני כלתו – שבת. ובטור אר"ח, שבת רצ"ב, מצינו טעם אחר: ומה שתקנו בשבת ג' ענייני תפילות, "אתה קדשת", "ישמח משה", "אתה אחד", מפני שאלו ג' תפילות תיקנון כנגד ג' שבתות. "אתה קדשת", כנגד שבת בראשית, "ישמח משה" כנגד שבת של חתן תורה, שלכולי עלמא בשבת ניתנה תורה למשה, ו"אתה אחד", כנגד שבת שלעתידי, שאז יהיה ה' אחד. מובא גם אצל אבודרהם בסדר מעריב לשבת משמו של ר' קלונימוס. וב"מטה משה" בשם אבן שויעיב נזכר טעם נוסף, מובא בליקוטי מהרי"ח בסדר שחרית לשבת. וכן ב"אתה קדשת" מוצגת השבת כזכר למעשה בראשית, ב"ישמח משה" כאות הברית, ו"אתה אחד" כסמל הגאולה של העתיד לבוא, היינמן, עמ' 26-27. לעניין היווצרותן של החטיבות הליטורגיות הללו, טעם אמירתן והויכוח סביב התקבלותן ראה וידר, תשמ"א, עמ' עה-צט:

שואל "בני יששכר" (תפילות שבת, מאמר ז', אות ד, ו"ט), ולמה לא המתין הקב"ה גם במצות שמירת שבת עד יום חתונתו, כביכול, ליום שמחת לבו במתן תורה, שהלוא מעמד מתן תורה מתפרש גם כיום הקידושין בין האלקים לבני ישראל – אז יצא הקב"ה לקראת ישראל כחתן היוצא להקביל פני כלה (רש"י, דברים ל"ג, ב; שמות י"ט, יז). ומשיב, מצות שבת שניתנה במרה (שמות ט"ו, כה: "שם שם לו חק ומשפט") היא דמיון הסבלנות ששולח חתן אל הכלה קודם החתונה. וזהו שנאמר "וירא בסבלותם", ולא אמר וירא בעבודתם.

יש עם זאת הבדל בשימוש שעשה המדרש הזה בדימויי החתן והכלה, והוא עולה בקנה אחד עם הפירוש שמשמע מדרשתו של אבן שועיב לעיל. על פי המתואר בשני המקומות ישראל קרוי כלה וה' קרוי חתן. ה' מסיני בא לקבל פני ישראל, כחתן היוצא לקראת כלה. השבת היא מתנה מן הסבלנות שמשה, כשליח החתן, שלח לישראל. אצל אבן שועיב משתמע כי קודם היה קידושין, ואחר כך מתנת השבת שנתנה הקב"ה לישראל (והשווה "שבלי הלקט", עמ' 299. ואבודרהם, "שחרית של שבת").

תפילת מוסף המפרטת את סדר הקרבת הקרבנות שנצטוונו להקריב בשבת, נדרשת על הדרך האחת כמסמלת את סעודת המצווה של חתן וכלה. או אי נמי, שמוסף הקרבנות משל הוא לתוספת שמוסיף החתן על כתובת הכלה. בשתי האפשרויות נוח לזהות את החתן כישראל שנצטוו להביא קרבן מוסף כראוי לכבוד השבת – הכלה.

שאלה פתוחה היא זהות החתן והכלה, המסומלים בתפילת "אתה אחד", המתייחדים זה עם זה. אפשר שצליל המלה "אחד", הנדרש כרומז ומסמן את רעיון ה"ייחוד", מכון בתפילה לקב"ה ולעם ישראל ולקשר ביניהם, שהלוא הצירוף הוא "אתה אחד ושםך אחד ומי כעמך ישראל גוי אחד". הייחוד מיוחס על פי זה לקב"ה כחתן ולישראל ככלה. אולם השבת משתבצת אחר כך בתפילה כיום מנוחה שבני ישראל נחים בו מנוחת אהבה וכו'. ייתכן אפוא שהייחוד הוא בין ישראל כבן זוג לשבת הכלה.

"רצה במנוחתנו" וכלל "תפילת שבע"

עוד ניתן לצרף לעניין זה מה שפירשו את שלושת הנוסחים השונים של תפילת "אלקינו ואלקי אבותינו רצה במנוחתנו" שבתפילות שבע של שבת על דרך סמלי החתן והכלה. ה"מגן אברהם" לאו"ח רס"ח, מביא את המנהג לומר בתפילת השבע בליל שבת בלשון נקבה: "וינוחו בה". בשחרית בלשון זכר: "וינוחו בו". ובמנחה בלשון רבים: "וינוחו בס" – יש שנתנו לזה טעם כי שבת באה בתורה בלשון נקבה ("מחלליה מות יומת", שמות ל"א, יד). וגם בלשון זכר ("שומר שבת מחללו", ישעיה נ"ו, ב). ובלשון רבים: ("ואת שבתתי תשמרו", ויקרא י"ט, ג; כ"ו, ב). הנוסחים ביקשו באופן זה לצאת ידי חובת שלושת האפשרויות.

נוגע לענייננו מה שפירש מייזלש ב"תוספת שבת", רס"ח אות ד, משום שבערבית הוי השבת ככלה בבית אביה שהשמחה תלויה בה, על כן אומרים "וינוחו בה", ובשחרית הוי השבת ככלה בבית חמיה שהשמחה תלויה בו בחתן, על כן אומרים "וינוחו בו". ובמנחה תלויה השמחה בשניהם, על כן אומרים "וינוחו בס". וכדאי להסמיך כאן מה שפירש אבודרהם בסדר מעריב של שבת את התפילה "רצה במנוחתנו": ששבת וכנסת ישראל נקראו כלה והקב"ה נקרא חתן אנו אומרים לו תתרצה שנהיה ככלתך ותנוח כלתך בך. ותן חלקנו בתורתך, על שם "חלקי ה' אמרתי לשמור דברך" (תהלים קי"ט, נז). ועוד על שם

שכתוב בקהלת טי, ט, "כי הוא חלקך בחיים" גבי אשה, כלומר התורה אצלו כמו אשה ארוסה.

גם מה שמתפללין בשבת שבע ברכות בתפילת עמידה, ולא שמונה עשרה (תשע עשרה) כבימי חול, מצאנו אמנם טעם שלא הטריחו רבנן את הציבור משום כבוד שבת (ברכות כא, ע"א). ולפי ירושלמי (שבת פרק ט"ו, ה"ג) מפני שאסור לו לאדם לתבוע צרכיו בשבת. לפי ששבת יום מנוחה הוא וצריך להתענג, ובתפילת שמונה עשרה ישנן ברכות שהן תביעות ומשאלות שאדם מיצר עליהן. וכך אלנקאווה (ח"ב, עמ' 191): מפני מה אין מתפללים בשבת שמונה עשרה, מפני שהשבת נתנה לנו הקב"ה לקדושה ולעונג ולמנוחה ולא לצרה ויגון, ואם יהיה לו חולה בתוך ביתו יהיה נזכר לו בברכה רופא חולי עמו ישראל ונמצא מצטער ומיצר בשבת, ולפיכך אנו אומרים בשבת בברכת המזון "ואל תהי צרה ויגון ביום מנוחתנו".

לצד הטעמים הללו מביא סידור "בית יעקב" (בפירוש ל"אתה קדשת") טעם שבשבת מתפללין שבע דוגמת חתן ביום חתונתו שמתברך בשבע ברכות. עוד מביא טעמים נוספים על דרך הסוד והקבלה המקשרים בין ליל שבת ותפילותיו לטקסי זיווגים, שנשואי יעקב ולאח היו בליל שבת, גם חתונת אדם וחווה בליל שבת קודש הייתה. כי אז זיווגו הנכון והראוי בעתו. ולכן בבוא האיש לביתו מבית הכנסת יאמר "שבת שלום לכל בני ביתו בקול רם, כי אז הוא מקבל את הכלה בסבר פנים יפות ובשמחה גדולה, כך נהג האר"י" (בניהו, עמ' 329)⁸.

הזיקה בין "ולא נתתו" ל"אתה אחד"

עוד נציין את הקשר בין תפילת "ולא נתתו ה' אלקינו לגויי הארצות", שבתפילת עמידה בשחרית של שבת, לתפילת "אתה אחד" שבמנוחה לשבת. שתי התפילות נותנות ביטוי לקשר המקודש והבלעדי בין השבת לישראל ובכך מצביעות על סגולתו המיוחדת של ישראל כעם נבחר שאהבת ה' נתונה לו. התפילות מקיימות קשר מהודק לרעיון הבחירה והסגולה המובע באופנים שונים בסידור, ואשר בנוסחו הישיר והברור הוא נמצא בברכת "קדושת היום" בחגים ובימים נוראים: "אתה בחרתנו מכל העמים". תפילות, בתכנים הללו, זכו לפירושים רבים ועניינם להסביר שאין הבחירה שוללת מן העמים את האפשרות להתקרב אל השם יתברך. התייחסותי אל שתי התפילות הנזכרות תתמקד בפירוש זיקתן אל מדרשי השבת ככלה וכבת זוג.

"שבלי הלקט" (דין זמירות, עמ' 299) כותב על התפילה "ולא נתתו", שיש לפרשו על האמור באגדה בברייתא דר' אליעזר (פ"ח. והאגדה ב"שבלי הלקט" משולבת עם הנוסח המובא גם ב"שוחר טוב" צ"ב):

"משל למה הדבר דומה? לאחד (למלך אחד) שהיה לו בן וכלי חמדה. לא רצה להנחילו אלא לבנו. כך הקב"ה. יום ברכה וקדושה ומנוחה שהיה לפניו לא רצה להנחילו אלא

8. יצוין כי תורה ומצוות ועולם הזיווג משמשים בספרותנו העתיקה בתור משל ונמשל על דרכים שונות. יעוין מאמרו של הרב ד"ר יעקב נאכט, "תורה – אשה", סיני תרצ"ט. הביא משלים הרבה הלקוחים מחיי הזוג ומאהבתם זו לזו שעניינם לדמות את הקשר עם התורה, וכן את ההיפך, ההתרחקות והמשבר.

לישראל. תדע לך שהוא כן, כשיצאו ממצרים, עד שלא נתן להם את התורה נתן להם את השבת". רוצה לומר, העובדה שנזדרז הקב"ה ליתן את השבת לישראל עוד קודם מתן תורה מצביעה שהשבת היא כלי חמדה חביבה מכל והיא הייתה שמורה ומוכנה בשביל ליתנה לישראל (הבן) החביבין על ה' (האב) מכל.

האגדה בדימויים הללו, קרובה לאגדה המובאת בשבת י, ע"ב (ובביצה טז, ע"א): "אמר הקב"ה למשה: מתנה טובה יש לי בבית גנזי, ושבת שמה, ואני מבקש ליתנה לישראל, לך והודיעם". קשר האהבה בין הקב"ה לישראל מומשל כאן לאהבת אב לבנו, אך אין באגדה דמות הכלה כבת זוג אהובה. בשמות רבה כ"ה, יא, ובהרחבה בדברים רבה א', כא, מובא מדרש המסביר, בדרכו, הטעם מדוע אם יבואו מאומות העולם וישמרו את השבת, לא דיים שאין מקבלים שכר אלא חייבים מיתה⁹. "וא"ר יוסי בר חנינא גוי ששמר את השבת עד שלא קבל עליו את המילה חייב מיתה. למה? שלא נצטוו עליה. ומה ראית לומר גוי ששמר את השבת חייב מיתה? א"ר חייא בר אבא א"ר יוחנן בנוהג שבעולם מלך ומטרונה יושבין ומסיחין זה עם זה, מי שבא ומכניס עצמו ביניהם אינו חייב מיתה? כך השבת הזו בין ישראל ובין הקב"ה, שנאמר (שמות ל"א, יג) 'בני ובין בני ישראל'. לפיכך כל גוי שבא ומכניס עצמו ביניהם, עד שלא קיבל עליו לימול, חייב מיתה".

המלך והמטרונה, המתוארים במשל כיושבין ומסיחין זה עם זה, אפשר שהם משל לקב"ה ולשבת, ואפשר שהכוונה לישראל והשבת. בכל מקרה אסור לאיש זר להכניס עצמו ביניהם. כנסת ישראל בשומרה על השבת מעידה ומכריזה על ברית הנישואין בינה לבין השבת ולבין הקב"ה. ובהיות השבת כלה וארוסה, אסורה היא על הגוי. לכן תיקנו חכמים לומר בתפילת עמידה בשחרית של שבת: "ולא נתתו ה' אלקינו לגויי הארצות, ולא הנחלתו מלכנו לעובדי פסילים, וגם במנוחתו לא ישכנו ערלים, כי לישראל עמך נתתו באהבה, לזרע יעקב אשר בם בחרת, עם מקדשי שביעיי" וגו'. נוסח התפילה מסתמך יותר על דגם המשל שהשבת ניתנה כבת זוג לבני ישראל, והאלקים הוא השושבין. וזהו, ולא נתתו – את יום השביעי – כבת זוג לגויים, ועל כן וגם במנוחתו לא ישכנו ערלים, במשמע שגם אם ירצו לשמור את השבת על פי רצונם הפרטי ולשכון במנוחתו מתוך בחירתם החופשית, אין להם רשות לעשות כן ולא יקבלו על זה שכר, כי לישראל עמך נתתו באהבה, עם מקדשי שביעי. כיוצא בזה מתקשרת תפילת "אתה אחד" לסגולתו המיוחדת של ישראל כעם נבחר ולמדרשי השבת ככלה וכבת זוג.

מדרש קרוב לענייננו מובא בהרבה מקומות ואמרו שעליו סמכו חכמים בקובעם את תפילת "אתה אחד" במנחה של שבת. מצינו באגדה למה נבראו מעשי בראשית בשישה ימים ולא בפחות או ביותר. מכאן אתה למד אלקותו של הקב"ה, שהשישה ימים הם גי כיתות, עדים הראויין להעיד, והן מעידים על הקב"ה שהוא אחד והוא ברא את העולם. ובי ימים מעידין על ישראל שהן גוי אחד ובחר בו אל אחד ואלקות מלכותו עלינו. ובי ימים מעידין על השבת כי ב'ו' ימים עשה הכל וביום השביעי שבת וינפש, וציוה לעמו לנוח בו ולשבות בו זכר למעשה בראשית. והקב"ה וישראל מעידין על השבת שבחר בו מכל הימים, וישראל ושבת מעידין על הקב"ה שהוא אחד, וכמו כן הקב"ה ושבת מעידין על ישראל שהם גוי אחד בארץ. נאה לאל אחד להתייחד בגוי אחד ביום מיוחד, על כן אומרים בשבת במנחה "אתה אחד ושמך אחד ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ"¹⁰.

9. דיון בעניין ראה סנהדרין נח, ע"ב-נט, ע"א. "יידרמ"ה", ויערוך לנר" לסנהדרין שם.

10. ורבים השינויים והקיצורים במקורות השונים. ראה "מחזור ויטרי", סימן קלח, עמ' 108. "שבלי הלקט", סימן קכ"ו, דין תפילת מנחה. סידור רש"י, סימן תקיד. טור או"ח, סימן רצ"ב, ועוד.

משמע מסדר התפילה: הקב"ה שהוא אחד, נתן לעמו ישראל שהוא גוי אחד, יום שבת שהוא אחד ובחר מכל הימים. (אבל מפני שאינו מפורש בהדיא דשבת נקרא אחד, לא קראו אחד בתפילה, "מחזור ויטרי" סימן קל"ט).

ואם עד עכשיו טרם נקבו במפורש את התואר כלה לשבת כבת זוג לישראל, וזאת כדימוי המצוי ביסוד תפילת "אתה אחד", הרי הצירוף המטוען של שבת כיום מנוחה שנתן ה' לישראל, וכן המשפט "יכירו בניך וידעו כי מאתך היא מנוחתם", נתנו לדרשנים סימנים משמעותיים להסמך לתפילה את המדרש בבראשית רבה י"א, ח: "אמר הקב"ה ששת ימי יצירה כולם זוגים הן, ראשון שני, שלישי רביעי, חמישי ששי, ויום שביעי אין לו בן זוג, יהא ישראל בן זוגו. וזהו מה שכתוב (שמות כ', ח) 'זכור את יום השבת לקדשו', שענין לקדשו מעין קידושין ('תורה שלמה', יתרו, סימן רכג). אמר הקב"ה לישראל: הוי זוכר לאותו יום שאמרת ישראל יהא בן זוגך".

קישורו של מדרש השבת ככלה וכבת זוג לתפילה, נתן מפתח לפיתוח נוסף של הפירוש, וזאת בהתייחס לחלקים נוספים של התפילה. הבה נזכור כי עצם צליל המלה "אחד" החוזר על עצמו כמה פעמים, נדרש כרומז ומסמן את רעיון הייחוד, אם ייחוד בין הקב"ה כחתן וישראל ככלה, ואם ייחוד בין ישראל כבן זוג לשבת ככלה. וכך באשר לצירוף "תפארת גדולה", זהו לשון זיווג, כמו "תפארת אדם לשבת בית" (ישעיה מ"ד, יג, פירוש: "כאשה שתשב בבית" — רד"ק). "ועטרת ישועה", לשון זיווג כמו "אשת חיל עטרת בעלה" (משלי י"ב, ד). רוצה לומר בתפארת זיווג זה תזכו לגדולה, וכן בעטרת זיווג זה תזכו לישועה.

בישלי הלקטי" (מועתק ב"בית יוסף" לטור או"ח, סימן רצ"ב) שואל: "יעקב ובניו ינוחו בו, למה לא אמר אברהם ובניו ינוחו בו, וכן יצחק ובניו". והוא משיב, שהרי בני ישמעאל ובני קטורה ובני עשו אינם נחים בשבת. וזה ככתוב (שמות ט"ז, כט) "ראו כי נתן לכם את השבת", לכם ולא לאומות העולם. ובפירושו זה השלמנו את הקשר בין תפילת "אתה אחד" במנחה, לתפילת "ולא נתתו לגויי הארצות" בשחרית, ובזיקתן למדרשי השבת ככלה וכבת זוג לישראל.

התיאום במעשה הזיווג בין השבת לבין ישראל מתפרט בהרחבה אצל מהר"ל מפראג (בי"תפארת ישראל" פרק מ', ובי"גבורות ה"י" פרק מ"ה), לצד ביאוריו את טענת השבת שהיא רוצה בן זוג, מוסיף המהר"ל כי התיאום בין השבת לכנסת ישראל הוא קודם כל במישור הזמן, הזמן המיוחד לישראל הוא יום השבת, כמו שהשבת נבדלת משאר הימים שהם ימי החול, משמע השבת היא אחד לעצמה בימים, כך ישראל נבדלים מעכו"ם שהם חול, משמע ישראל הוא עם אחד בעמים ("ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ"), השבת ראויה דווקא לישראל כי כמו ישראל הוא עם קדוש, כן השבת היא זמן קדוש ("יודקשתו מכל הזמנים", ערבית לשבת) ומפני כך כנסת ישראל בן זוג לשבת לגמרי.

מדרש האגדה על השבת שטענה לפני הקב"ה על חפצה לבן זוג תואם, המשתווה למעלותיה ולייחודה, וההבטחה שעם ישראל יהיה זיווגה היאה וההולם, טבע חותם עמוק בכל המישורים הקיומיים של השבת ועם ישראל. רעיוני עומדים ביסוד ספרות הגותית והלכתית עניפה וחשובה שנכתבה לאורך כל הדורות. מאמר זה הצטמצם בהדגמת התופעה המופלאה בכמה מתפילות השבת. לא נדונו כאן, דרך משל, במגילת "שיר השירים" הנהוג לאומרה בערב שבת, וכן "אשת חיל" הנהוג לאומרו בליל שבת, וכן קידוש על היין והמסכת העשירה של זמירות שבת, הקשורים כולם ונדרשים כמבטאים את אגדת השבת כבת זוג לישראל.

קיצורים

אפרתי, תשליד, 'זמירות לשבת', בתוך **מעיינות** (שבת).
בניהו, תשכ"ז, **ספר תולדות האר"י**.
גינצבורג, **אגדות היהודים**.
היינימן, תשי"י, 'הפילוסוף המשורר', **קובץ ריה"ל**.
וידר, תשמ"א, **מחקרים באגדה תרגומים ותפילות ישראל**.
ורטהיימר, תשכ"ח, **בתי מדרשות**.
יעקבסון, **נתיב בינה ח"ב** (מהדורה חמישית).
כהן, תשי"ם, 'סדר קבלת שבת ופזמון לכה דודי', **ספר הזכרון לר' אדם נח ד"ר בראון**.
עפשטיין, תשכ"ח, **ברוך שאמר**.
רוטשילד, תשליד, 'תפילות שבע של יום השבת', **מעיינות** (שבת).